

**MARIA THERESIA –
HABSBURGIDE SUUR VALITSEJANNA**

FRANZ HERRE

**MARIA THERESIA –
HABSBURGIDE SUUR VALITSEJANNA**

Tõlkinud Anu Wintschalek

Originaali tiitel:

Franz Herre

MARIA THERESIA. DIE GROßE HABSBURGERIN

Piper Verlag

München Berlin Zürich

Toimetanud Ivika Arumäe ja Piret Ruustal

Kujundanud Kaspar Ehlvest

Küljendanud Erje Hakman

Esikaanel: Maria Theresia portree. Gabriello Mattei, u 1736–1740.

Galleria degli Uffizi

Copyright © 1994, Verlag Kiepenheuer & Witsch GmbH & Co. KG, Cologne/
Germany

Tõlge eesti keelde © Anu Wintschalek ja kirjastus Argo, 2019

www.argokirjastus.ee

ISBN 978-9949-607-97-6

Trükitud trükikojas Print Best

SISUKORD

Troonipärijanna

Riik ja barokk	9
Noor ertshertsoginna	20
Kindlustamata pärandus	30

Kindlameelne valitsejanna

Raske algus	41
Maailm täis vaenlasi	56
Austria jääb suurvõimuks	76

Reformija

Seisused ja ebakohad	91
Uus kojakord	101
Vana usk ja uued teadmised	130

Rokokoovalitsejanna

Maria Theresia Versailles	151
Majesteedi õukonnas	171
Ema kijas	186

Võitleja

Liit Prantsusmaaga	201
Seitsmeaastane sõda	218
Reformide jätkamine	239

Lesk

Elu pöördpunkt 261

Ema ja poeg 275

Moraali ja võimu vahel 307

Kronoloogia 338

Kohanimed 340

Valik kirjandust 341

Illustratsioonid 347

Isikunimede register 348

NOOR ERTSHERTSOGINNA

Ertshertsogikojas ei peetud vajalikuks kasvatada Maria Theresiat troonipärijana, kuna ikka veel oodati meessoost pärija sündi. Hariduse andmine usaldati, nagu Viini õukonnas tavaks, jesuiitide kätte, kes asetasid põhirõhu usuõpetusele ning nägid harimise peaesmärki selles, et kasvandik jääks eluks ajaks truuks Societas Jesule – jesuiitide ordule – ja Rooma kirikule.

Jesuiitide meetodeid õigustas nende edu. Nagu Maria Theresia viiekümne kuue aastaselt tunnistas, olevat ta jesuiitide poolt kogenud „alati ainult vagadust”. Valitsejanna jäi surmani oma kiriku truuks tütreks, oodates kiriku vaimulikult autoriteedilt tuge oma ilmalikule valitsusele ning lootes selle pühade sakramentide kaudu pälvida igavest õndsust.

Samas oli Maria Theresia religioossusel üha vähem ühist jesuiitide omaga. Selles küsimuses käis ta ajaga kaasas. Mida kaugemale minevikku jäi vastureformatsioon, seda vähem tähtsust hakkasid katoliiklased omistama vormilistele rituaalidele ja seda enam tähelepanu pühendama olulisimale, otsides pigem pimestavate kui tõsiveenvate baroksete fassaadide tagant ehtsat pühadust.

Eeskätt Prantsusmaal levinud jansenism, mis püüdlas sisima vagaduse poole, leidis toetajaid ka Austrias, kus küll tundus, et vastureformatsiooni triumfeeriv kirik ja Habsburgide triumfeeriv võim on omavahel lahutamatult seotud. Itaalia teoloog Ludovico Antonio Muratori on kritiseerinud barokiajastu *Pietas Austriaca*’t, Austria vagadust, mis ammenduvat nii sageli väliste riitustega; Muratori

üleskutse tagasi pöörduda eheda Kristuse kummardamise juurde avaldas muljet ka austerlastele.

Maria Theresiastki ei läinud need voolud jäljetult mööda. Vanaduses hindas ta oma pihhiisa Ignaz Mülleri ning reformimeelsete katoliiklaste ringkondadesse kuulunud vaimulike nõuandjate, näiteks Böömi Braunau kloostri abti Franz Stephan Rautenstrauchi ja titulaarpiiskop Simon Ambros Stocki nõu. Juba nooruses oli Maria Theresia õpetajaks sattunud õuebibliotekaar Gottfried Philipp Spannagel – mees, kes oli usklikuna Muratori jünger ning jagas ajaloolasena pigem Rooma vastaste vaateid. Spannagel üritas Maria Theresiale selgeks teha, et paavstil ei ole keisriga samu õigusi ning riik peab hoidma enda kindlaksmääratud raamides nii kiriku võimutaotlusi kui ka rahalisi nõudmisi.

Spannageli ajalootunnid ei olnud pühendatud üksnes kaasaegse riigi ülesannete kohta minevikust õpetuste ammutamisele. Ühtlasi püüdis õpetaja äratada traditsioonide varal püsiva monarhia võsus ajalooteadlikkust. Ertshertsogikoja ajalugu esitati ilustatult ning valgustati ka klassikalist antiiki, kuna selles nähti sisuliselt Saksa-Rooma riigi basiilika aatriumi.

Samal põhjusel pöörati tähelepanu ka ladina keelele, mis oli pealegi Ungari kuningriigi ametlik keel. Hispaania keele valdamist eeldas õukonnaetikett ja itaalia keelt õukonnakultuur. 18. sajandi *lingua franca* oli prantsuse keel, mida Maria Theresia õppis lodusalt kõnelema ja pea-aegu veatult kirjutama. Ertshertsoginna saksa keel oli seevastu kirjakeeles barokilikult peenutsev ja kõnekeeles tugevate Viini pruugi mõjudega.

Maria Theresia lugemus ei piirdunud vagade raamatutega. Teadmis-himulisele õpilasele tutvustati ka kõrgkirjandust, esmajoones Prantsuse ja Itaalia autorite teoseid. Samuti ei olnud tal pääsu Metastasio luuletuste ja libretode tulva eest.

Austrias – maal, kus viljeldi kunsti rohkem kui kirjandust – ja perekonnas, mille pead Karl VI-t tavatseti ülistada kui muusade Heraklest – *Hercules Musarum* –, väärtustati iseäranis muusikalist haridust.

Lavakujundaja ja kostüümikunstnik Antonio Daniele Bertoli õpetas Maria Theresiale joonistamist, Rosalba Carriera pastellmaali ning

helilooja Georg Christoph Wagenseil muusikat. Maria Theresial oli hea lauluhääl, mida sai suurepäraselt koolitada. Ta laulis itaaliakeelseid aariaid ning saatis end ise klaveril. Samuti astus ertshertsoginna õukonna ooperi-, kantaadi- ja komöödialavastustes üles tantsija, laulja ja näitlejana.

Oma lavadebüüdi tegi Maria Theresia seitsmeaastaselt. 17. mail 1724 kajastati ajalehes *Wienerisches Diarium* õukonnapoeet Zeno kirjutatud ja viitsekapellmeister Caldara komponeeritud ooperi „Euristeo” etendust, milles „ka Tema Hiilguse Karli ertshertsoginnad ja infantad Maria Theresia ja Maria Anna tantse esitasid ning nii kõik näitlejad, tantsijad ja tantsijannad kui ka kogu *chorus musicus* üksnes aadlisoost isikutest koosnes”.

Kolmeteistkümnepäevaseks astus Maria Theresia isa nimepäeva puhul 4. novembril 1730 kantaadiga „Germania il di che spende Sagro all’ Augusto nome” esmakordselt lauljannana õukonnapubliku ette. Näitlejana pälvis ta menu viieteistkümnepäevaseks 1732. aasta karnevalil Itaalia komöödias „Il ciccio beo consolato”.

Kolm aastat hiljem on Metastasio, kelle ametinimetuseks oli õukonnakalendris *Theatralstaat-Poet* – teatritrupi poeet – ülistanud Maria Theresia ja Maria Anna, kellega ta tegi proove oma lavastusele „Le grazie vendicate”, näitlejaannet: „On tõeline rõõm lähedalt kogeda nende kõrgestisündinud printsesside osavust, õpiindu ja jumaldamisväärsust käitumist.” Kuigi proovid toimusid kaks korda päevas ning kestsid paar-kolm tundi, olid ertshertsoginnad „tähelepanelikumad, tänulikumat ja, kaotamata kübekestki väarikust, lõpmata palju viisakamad kui keegi teine, keda ma varem olen näinud”.

Kui Maria Theresiale miski meeldima hakkas, oli ta ihu ja hingega asja juures ning sööstis ülepeakaela tegevusse, sealjuures enesedistsipliini minetamata. Ta näitas üles püsivust ja visadust, millega ei oldud harjutud printsesside puhul, kelle eeldatavat tujukust oleks isegi mõõndavaks peetud.

Kui Maria Theresia kellegi kord oma südamesse võttis, hoidis ta teda hinges igavesti. See au oli 1728. aastal ertshertsoginna kasvatajaks saanud krahvinna Charlotte Fuchsil, kes jäi Maria Theresia usaldusaluseks kuni oma surmani 1754. aastal. Krahvinna kiituseks on üks

kaasaegne vaatleja märkinud, et ta „printsessi erakordseid andeid vajalikul moel tähele pani ja arendas”, ning keegi teine on tõdenud, et ta „kõigis oma noorte käskijate väsitavates ideedes kaasa löi ning seejuures elu lõpuni meeldiva ja reipa vaimulaadi säilitas”.

Maria Theresia kutsus krahvinnat semulikult perekonnanime järgi „rebaseks”, *Füchsin*, ja armastavalt „mammiks”. Ta lasi kasvatajannale ehitada Rodaunis väikese lossi ning matta ta ainsa isikuna, kes ei olnud otseselt perekonna liige, kaputsiinide kloostri hauakambrisse. Krahvinna Fuchsi kirst seisab Maria Theresia ja tema abikaasa, keiser Franz I sarkofaagi lähedal. Nagu abieluvoodil, lebab elusuuruses keisrinna seal mehe kõrval, kes oli tema esimene ja ainus armastus ning keda „mammi” oli tal aidanud kätte saada.

Viieteistkümnenda aastane Lotringi Franz Stephan saabus Viini 1723. aastal Nancyst. Tema perekond oli Habsburgidega sugulussidemeis. Franz vanaisal Karlil, kes oli olnud keiser Leopold I õemees, oli riigi ees teeneid: 1683. aastal oli ta keiserliku väejuhina vabastanud pea- ja residentslinna türklaste käest. Tema poeg Leopold, hilisem Lotringi hertsog, oli üles kasvanud Viinis koos oma nõbude, tulevaste keisrite Joseph I ja Karl VI-ga. Tulusa abielu kaudu – sokutades ühe poegadest paari Maria Theresiaga – lootis Leopold leevendada ebaõnne, et tema enda hertsogkond oli sattunud Prantsuse eestkoste alla.

Abielumehe kandidaadiks pakkus Leopold – võimalikult varakult – välja oma poja Clemensi, kes suri aga kuueteistkümnendal juba 1723. aastal, kui väljavalitud pruut oli alles kuuene. Niisiis pidi tema asemele astuma vanuselt järgmine poeg, 1708. aastal sündinud Franz Stephan.

Tulevane äiapapa võttis noormehe heasoovlikult vastu. Prints oli välisuselt meeldiv ning käitus Viinis püüdlikult nii, nagu teda Nancys karmilt oli manitsetud: ta allugu Hispaania õukonnaetiketile ning ohjeldagu oma Lotringi temperamenti, pidades seejuures alati meeles, kuid mainimata eales sõnagagi, et esmaseks kohuseks, mille täitmist temalt oodatakse, on tõsta oma isikliku maine abil perekonna prestiiži.

Väljavalituga ümberkäimise kohta ei olnud Franz Stephanile juhtnööre antud. See oli ju alles laps ning pealegi oli printsessike kõige

viimane, kelle arvamust dünastiate sideme sõlmimisel küsitaks. Printsil kästi meeltmööda olla esmajoones pruudi isale, kelle juuresolekul ta tohtis muidugi ainult siis sõna võtta, kui see teda esimesena kõnetab. Teisel kohal tuli meeldimine emale, kelle puhul tohtivat „elavale loomusele ka veidi mänguruumi lubada”.

Franz Stephan võeti vastu Hofburgi lossi katuse alla ja perekonna rüppe. Karl VI-t Lotringi soost printsi hariduse puudujäägid ei seganud. Isa oli pojale küll kotitäie raamatuid kaasa pannud, kuid Viini elu ahvatluste tõttu jäi noormehel nende lahtilöömiseks harva aega. Väidetavasti kirjutas prints nii prantsuse kui ka saksa keeles sel viisil, et jäi mulje, nagu oskaks ta end teises keeles ladusamalt väljendada.

Selliseist pisiasjust keiser end häirida ei lasknud. Ta hindas printsi kui kirglikku jahimeest ning pidas lugu tema loomupärasest esinduslikkusest, mis paistis barokkvürstile tähtsaima omadusena. Karl VI hakkas Franz Stephanis nägema poega, keda talle ei olnud kingitud ning kelle ta võis nüüd saada väimehe näol.

Esialgul oli takistuseks keisri esmasündinud tütre ja väimehekan- didaadi üheksa-aastane vanusevahe. Mängukaaslasteks nad seetõttu ei saanud ja õukondlikel sündmustel hoidis noori lahus protokoll. Nii ei jäänud üle muud, kui oodata ja vaadata.

Franz Stephani isa aktiivselt arendatavaid ning Maria Theresia isa passiivse heakskiidu pälvinud kosjaplaane oleks võinud nurjata eeskätt suur poliitika, mis mängis suursuguste isikute abielude sõlmimisel pearolli. Alati võinuks tekkida konstellatsioon, mis, silmas pidades juhtlauseid „*tu felix Austria nube*” – „sina, õnnelik Austria, käi kosjateed” –, oleks muutnud otstarbekaks mõne muu liitlassuhte otsimise.

Ühendust Lotringitega ei saanud pidada kuigi heaks partiiks. Nende hertsogkonda abielu kaudu liidendada ei olnud võimalik. Selle oleks hertsogiriiki juba pooleldi enda omaks pidavalt Prantsusmaalt kätte saanud üksnes võiduka sõja teel, mis aga ei oleks vastanud ei Viini kosjapoliitika eesmärkidele ega Austria võimalustele. Abielusidemete sõlmimine Habsburgi ja Lotringi dünastia vahel oleks Bourbonide ja Habsburgide põlise vaenu lõkkele puhunud hetkel, mil seda olnuks pärast Hispaania pärilussõjas lahvatanud leeki ja Austria sõjalise potentsiaali ärakulutamist targem vaos hoida.

Kui Maria Theresia oleks olnud lihtsalt ertshertsoginna, kes tulnuks nii või teisiti mehele panna, olnuks lugu hoopis lihtsam. Mida selgemaks aga sai, et dünastiale ei sünni enam meessoost troonipärijat ning vanim tütar pärib tõenäoliselt trooni, seda keerulisem oli leida peigmeest, kellest pidi saama Austria valitsejanna abikaasa ja Saksa-Rooma keiser.

Ka abielupoliitika tuli allutada Karl VI poliitika A-le ja O-le, mis seisnes rahvusvahelise tunnustuse saavutamises 1713. aastal välja antud pragmaatilisele sanktsioonile, kus deklareeriti Habsburgi maade jagamatust ja naissoost pärija õigust troonile. Prantsusmaad ei tohtinud Habsburgi-Lotringi alliansiga ära pahandada. Hispaania toetuse oleks saanud võita Maria Theresia ja Don Carlose, Bourbonide Hispaania haru esindaja Felipe V ja tema teise abikaasa Parma Elisabethi poja alliansi kaudu.

Prints Eugen, kelle poliitiline ettenägelikkus ei jäänud maha tema tunnustatud väejuhiintuitsioonist, soovitas panna Habsburgi troonipärijanna paari Wittelsbachide soost kuurprintsiga. Väljavaated oluksid hiilgavad. Baierlane oleks võinud tõusta pärast Karl VI-t keisriks, liidendada Baieri Austriaga, tugevdada Saksa-Rooma keisririiki ning olla võrdväärne vastane Prantsusmaale, keda Savoia prints endiselt põlisvaenlaseks pidas. Belvedere lossist paistis prints Eugenile olevat koguni terendanud soovunelm Austria troonipärijanna Maria Theresia abielust Preisi kroonprints Friedrichi, hilisema Friedrich II-ga.

Abikaasa valik ei olnud aga pelgalt Austria ertshertsogikoja ja Saksa-Rooma keisririigi poliitika, vaid samas ka Euroopa tasakaalu probleem. Kui Maria Theresia oleks abiellunud hispaanlasega, kerkinuks üles mälestus Karl V riigist, mille uuendamist oli hiljuti Hispaania pärilussõjas takistatud. Oleks ta naitunud baierlase või koguni preislasega, tugevdanuks see Saksa-Rooma keisri võimu viisil, mis oleks kohanud vastupanu mitte üksnes välismaal, vaid ka keisririigi enda piires.

Inglismaa, mis oli kuulutanud ennast jõudude tasakaalu garandiks, nõudis Karl VI-lt pragmaatilise sanktsiooni tunnustamise tingimusena lubadust, et ta annab troonipärijanna naiseks ainult vähese mõjuvõimuga printsile. Franz Stephani puhul oli see tingimus täidetud. Kui viimane aga sai 1729. aastal pärast isa surma valitsevaks Lotringi

hertsogiks, hakkas Prantsusmaa pelgama, et abielu kaudu Maria Theresiaga võidaks hertsogkond liita Austriaga. Et ära hoida põlise vaenlase sissetungimist kuningriigi eesõue, astus Pariis liitu Madridiga, mis ihaldas kinnitada kanda Itaalias, kus Habsburgid laia lehte mängisid.

Võimuprobleemidega läbi põimunud abieluküsimuse otsustamist kergendas uus konflikt: 1733. aastal alanud ja 1735. aastal lõppenud Poola pärilussõda.

Pärast Saksi kuurvürsti Friedrich August I surma (tema kandis August II Tugeva nime all Poola krooni) puhkes tuli, kes saab tema järglasena Poola kuningaks. Austria ja Venemaa astusid välja Saksi kuurvürsti August III toetuseks, Prantsusmaa ja Hispaania aga asusid toetama Louis XV äia Stanisław Leszczyńskit, kelle olid häälteenamusega valinud Poola aadlikud. Nagu tollal sagedasti ette tuli, kasutati päriluskonflikti ära võimulaiendamissõja eesmärgil. Prantsusmaa mõtles eeskätt idapiiri õgvendamisele ning Hispaania uuesti Itaalias kanna kinnitamisele. Austria soovis säilitada mõjuvõimu naaberriigis Poolas ning kindlustada Lotring hertsog Franz Stephanile ja seega ühtlasi endale.

Austria relvadele võitu osaks ei langenud. Prantslased okupeerisid Lotringi ja hispaanlased vallutasid Alam-Itaalia. Rahu sõlmimise eest pidid Karl VI ja Franz Stephan kallist hinda maksma. Habsburgide arvates ei kaalunud Parma ja Piacenza omandamine üles Napoli ja Sitsiilia kaotamist. Lotringlane pidi loobuma esivanematelt päritud maast, saades kompensatsiooniks Toscana suurhertsogkonna, kus valitses esialgu veel viimane Medici. Stanisław Leszczyński, kes loobus Poola troonist, sai endale Lotringi, mis pidi pärast tema surma minema Prantsusmaale.

Karl VI, kellel ei olnud endise Hispaania kuninga Carlos III-na kerge loobuda veel ühest tükikesest Hispaania pärandusest, lohutas end sellega, et nüüd oli ka Prantsusmaa valmis tunnustama pragmaatilist sanktsiooni. Franz Stephan ei tahtnud esialgu kuuldagi, et teda kavatsetakse esiisade maalt Itaaliasse tõrjuda. Ema vannutas teda mitte loobuma Lotringist, kus poeg oli sõltumatu suverään, vältimaks ohtu muutuda keisri lihtalamaks.

Kolmekümnendale eluaastale lähenev poeg pidas ennast piisavalt vanaks, et ise otsustada. Otsuse tegemist kergendas asjaolu, et keiser, kes kartis, et koos Lotringist loobumisel rajaneva rahuleppega satuks ohtu ka pragmaatilise sanktsiooni tunnustamine, nõustus nüüd Franz Stephani väimeheks võtma.

„Kui hertsogkonnast ei loobu, ei saa ka ertshertsoginnat,” anti peigmehekandidaadile Viinis mõista. Maria Theresia käe kasuks otsustamiseks ei oleks survet vaja läinudki. Franz Stephan oli piisavalt realistlik. Ta mõistis, et on võimetu midagi ette võtma suurvõimude vastu, kes olid ta esivanemate maa saatuse otsustanud noore hertsogi arvamust küsimata. Võit kaalus kaotuse rohkemgi kui üles – austerlanna abikaasana võis ta saada Habsburgide valduste kaasvalitsejaks ning talle avanesid väljavaated Saksa-Rooma keisri kroonile, mida tohtis kanda ainult mees ja mida pidi, nagu loodeti, ka tulevikus kandma ertshertsogikoja liige. Pealekauba sai ta endale armastusväärse naise. „Tal ei ole puudu ilust, kuid veelgi rohkem on tal veetlust,” on ertshertsoginnale kiidulaulu laulnud Veneetsia saadik Foscarini. „Tal on väärikas hoiak ning pilk tõsiste asjade jaoks, milles ei puudu armas võlu.”

Maria Theresia oli oma valiku juba teinud. Neiu oli Franz Stephanisse kõrvuni armunud. „Oma tugevast hingest hoolimata,” on 1735. aastal ette kandnud Inglise saadik Robinson, „hellitab ta Lotringi hertsogi vastu õrna armastust. Öösel näeb ta teda unes ning päeval vestleb oma õuedaamidega ainult temast, seega ei ole tõenäoline, et ta kunagi heidaks peast mehe, kes ta enda arvates on just temale loodud.”

Maria Theresia oli nüüd kaheksateistkümnene, teadis täpselt, mida tahab, ning lootis, et „mammi” Fuchs, kes toimis nende *postillon d'amour*'ina, ja isa, kes tütrele harva midagi keelas ega tahtnud haiget teha tolle väljavalitule, kes oli ka talle endale südamelähedaseks saanud, asjad juba nii joonde ajavad, et ta saab meheks Franz Stephani ja ei kellegi muu – ning seda võimalikult peatselt.

Neiu ei jätanud vähimatki kahtlust, et ei andestaks ilmaski kellelegi, kes võiks tekitada ohu Franz Stephanist ilma jääda. Kes olekski võinud või suutnud Maria Theresia tahtmisele vastu astuda? Nüüd oli ka suur poliitika ertshertsoginna poolel ning tema õnne teel ei seisnud enam takistusi.